

MARIA PLENKIEWICZ, ANNA JAKUBOWICZ-BRYX

Kompetencje dydaktyczne nauczycieli wczesnej edukacji

Pierwsze lata szkolne decydują w szerokim zakresie o stosunku dziecka do dalszej nauki. Dostarczają mu elementarnej wiedzy o świecie, wyposażają w wiadomości i umiejętności niezbędne w klasach wyższych, kształtują jego charakter. Dlatego też do pracy z dziećmi w młodszym wieku szkolnym nauczyciel powinien być wszechstronnie przygotowany. Od jego umiejętności, predyspozycji osobowościowych i kunsztu dydaktycznego zależy, w jakim stopniu kształcenie elementarne spełni swoją doniosłą rolę.

Ogromna odpowiedzialność ciąży na nauczycielu edukacji wczesnoszkolnej, ponieważ „musi on z surowego lub prawie surowego materiału ukształtować ucznia i przygotowywać go do pozostawania w tej roli przez wiele kolejnych lat. A przecież nie w każdym przypadku jest to tworzywo podatne na wpływy dydaktyczne i wychowawcze” (Nowacki 1985, s. 8).

Często zdarza się, że nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej obarczani są winą przez nauczycieli poszczególnych przedmiotów w przypadku niepowodzeń szkolnych w klasach programowo wyższych. Najprawdopodobniej wynika to z niezrozumienia specyfiki pracy nauczyciela klas początkowych, która to praca wymaga szerokiej wiedzy z zakresu siedmiu różnych przedmiotów, a nie jednego, oraz wiedzy na temat możliwości i sposobów integrowania tejsze w jedną szeroką płaszczyznę aktywności poznawczej. Ponadto taki nauczyciel musi posiadać więcej dodatkowych cech osobowości niż nauczyciel klas wyższych. Każdy nauczyciel „powinien charakteryzować się następującymi cechami: umiejętnością kontaktu z uczniami, czynną sympatią, taktem pedagogicznym, niezawodnością, zgodnością między słowem a postępowaniem, poszanowaniem godności ludzkiej ucznia, sprawiedliwością, umiejętnością stawiania wymagań i konsekwencją w egzekwowaniu, rzetelnym opanowaniem i stałym uzupełnianiem wiedzy przedmiotowej” (Mysłakowski 1971, s. 67).

Oprócz tych cech nauczyciel wczesnej edukacji powinien być twórczym, pomysłowym, poszukującym, badawczym. Cechować się także powinien rozsądkiem, pilnością, dokładnością. Musi wykazywać się znajomością wiedzy o swoich uczniach, ich zdolnościach, zainteresowaniach, potrzebach. Nauczyciel klas początkowych musi gwarantować swoim uczniom odpowiednią opiekę, dbać o ich bezpieczeństwo i zdrowie, stymulować aktywność, eliminować czynniki negatywne.

Praca z uczniami w młodszym wieku szkolnym jest bardzo złożona i wymaga rozległej wiedzy merytorycznej, pedagogicznej i psychologicznej. W literaturze przedmiotu wiele miejsca poświęca się problematyce dotyczącej działania pedagogicznego. Funkcjonują tu dwa pojęcia związane z tym problemem: pojęcie **działania dydaktycznego** i pojęcie **umiejętności dydaktycznych**. Za działania dydaktyczne uważa się „świadomie, intencjonalnie podejmowane w stosunku do ucznia czynności nauczycieli, których wykonywanie wymaga uwzględnienia celu, warunków i środków. Działanie to może być sprawne lub nieudolne, skuteczne lub zawodne” (Maciaszek 1965, s. 72). Natomiast umiejętność dydaktyczna określana jest jako „zdolność do takiego działania, które wyraża się w sprawnych czynnościach, nie wykonywanych metodą prób i błędów” (Maciaszek 1965, s. 72).

Do podanych określeń związanych z działaniem pedagogicznym J. Jakóbowski dodaje jeszcze sprawność działania pedagogicznego, czyli umiejętności jak najbardziej celowego, przemyślanego i zorganizowanego działania pedagogicznego (Jakóbowski 1973, s. 13), co w literaturze pedagogicznej ściśle związane jest z terminem umiejętność. W. Okoń podaje, że umiejętność to „sprawność w działaniu, polegająca na posługiwaniu się odpowiednimi wiadomościami przy wykonywaniu określonych zadań” (Okoń 1970, s. 50).

Istotą prawidłowego działania pedagogicznego jest tworzenie warunków prowadzących do wytworzenia zmian w osobowości ucznia. W tym celu wyróżnia się w działaniu nauczyciela trzy fazy:

- projektowanie działania,
- realizacja kontaktu pedagogicznego,
- refleksja (doskonalenie działania) (Jodłowska 1991, s. 37).

Strukturę twórczego działania pedagogicznego przedstawić można w postaci schematu graficznego.

FAZY DZIAŁANIA PEDAGOGICZNEGO		
PROJEKTOWANIE	REALIZACJA	REFLEKSJA
orientacja	zabezpieczenie i wprowadzenie do sytuacji dydaktyczno-wychowawczej	weryfikacja projektowania
planowanie	realizacja kontaktu pedagogicznego	weryfikacja realizacji kontaktu pedagogicznego
ideacja		
ewaluacja	ewaluacja	

Rys. 1. Struktura twórczego działania pedagogicznego (Jodłowska 1991, s. 37)

Świadomość istoty i wagi działania pedagogicznego nakazuje zwrócenie uwagi na fazę **projektowania**, czyli koncepcyjnego przygotowania zmiany. Wiąże się to z nowym spojrzeniem na działanie pedagogiczne jako na spotkanie, którego podstawą jest dialog. Do takiego spotkania z uczniem nauczyciel musi się dobrze przygotować, tj. zaprojektować i zaplanować mający realnie wystąpić ciąg zdarzeń. Konieczna jest do tego orientacja w tym, co uczniowie dotychczas umieją z danego zakresu materiału, czego powinni się nauczyć zgodnie z celami kształcenia oraz jakie są możliwości i zainteresowania uczniów. Orientacja ta pozwala na planowanie i działalność ideacyjną, czyli stworzenie **modelu treściowego**. W projektowaniu działania muszą wystąpić trzy jego elementy:

- zaznajomienie z materiałem,
- zrozumienie i przyswojenie materiału,
- porozumienie z uczniem – dialog komunikacyjny.

Nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej w projektowaniu działania powinien uwzględnić również kryteria wynikające z wymogów rozwojowych. Realizacja projektu działania pedagogicznego polega na urzeczywistnieniu zaprogramowanych czynności i operacji, poprzez zachęcanie uczniów do współdziałania w realizacji tegoż działania. Nauczyciel powinien pokierować grupą klasową w ten sposób, aby zainteresować ich treścią i programem w celu osiągnięcia zaplanowanych celów kształcenia. Bardzo ważnym elementem pracy nauczyciela jest **refleksja** nad własnym działaniem. Jest ona koniecznym elementem twórczej

pracy nauczyciela, ponieważ na jej podstawie można ocenić i zweryfikować tok pracy (Jodłowska 1991, s. 38–39).

Rozważania na temat działania pedagogicznego nierozzerwalnie wiążą się z wiedzą i umiejętnościami nauczania. „We współczesnej cywilizacji w życiu i pracy człowieka coraz większą rolę odgrywa wiedza, czyli zasób wiadomości z jakiejś dziedziny powstałej w wyniku kumulowania się doświadczeń i uczenia się. Również w pracy nauczyciela wiedza jest jednym z podstawowych czynników sprawnej pracy pedagogicznej. Dobrze wykształcony nauczyciel to taki, który posiada rzetelną wiedzę merytoryczną i pedagogiczną oraz rozwinięte zdolności samodzielnego, krytycznego i twórczego myślenia” (Jakóbowski 1973, s. 22).

Wiedza jest również jednym z podstawowych warunków kształtowania umiejętności. W. Okoń (1995, s. 339) określa pojęcie wiedzy jako „treści utrwalone w umyśle ludzkim w rezultacie gromadzenia doświadczeń i uczenia się”. Z kolei umiejętnością autor nazywa „sprawność w posługiwaniu się odpowiednimi wiadomościami przy wykonywaniu określonych zadań” (1995, s. 339). Podstawą umiejętności dydaktycznych są przyswojone przez nauczyciela zasady działania pedagogicznego, modele i wzorce, a dopiero po ich opanowaniu – na drodze twórczej refleksji – następuje dochodzenie do schematu, tworzenie nowych, samodzielnych koncepcji metodycznych (Ratajek 1987, s. 6). Zgodnie natomiast z ustaleniami W. Zaczyńskiego, umiejętnością nazywamy „zdolność posługiwania się nabytą wiedzą w rozwiązywaniu określonych zadań” (1975, s. 390).

Zdaniem M. Cackowskiej, poziom umiejętności dydaktycznych nauczyciela, czyli umiejętność prawidłowego sterowania przezeń czynnościami poznawczymi uczniów w procesie uczenia się jest najważniejszym czynnikiem decydującym o efektywności nauczania. Sterowanie to wymaga:

- jasnej świadomości celów, do których zmierzać ma nauczanie i umiejętności formułowania tych celów wobec uczniów;
- umiejętności prawidłowego doboru i układu zadań przydatnych do realizacji zakładanych celów;
- umiejętności kierowania przebiegiem działalności poznawczej uczniów w trakcie przyswajania wiadomości i rozwiązywania różnych rodzajów problemów;
- umiejętności kontroli przez nauczyciela uzyskiwanych efektów kształcenia (Cackowska 1980, s. 30).

Charakterystyczne jest to, że w problematyce związanej z umiejętnościami wielu autorów identyfikuje terminy umiejętność i zdolność. Często też umiejętność jest łączona z terminem sprawność. B. Nawroczyński ukazał istnienie współzależności pomiędzy wiadomościami a sprawnościami. Wyraził to w sformułowaniu: „sprawności w dużym stopniu uzależnione od wiadomości nazywamy umiejętnościami” (1961, s. 52). Natomiast J. Jakóbowski pojęcie umiejętność utożsamia z czynnikiem warunkującym bezpośrednio lub pośrednio sprawność pracy nauczyciela, dlatego też autor wyodrębnił i scharakteryzował

umiejętności pedagogiczne, czyli odniesione głównie do dydaktycznej problematyki pracy nauczyciela. Ograniczył się do trzech grup umiejętności, które powinien posiadać nauczyciel. Są to:

- umiejętności diagnostyczne, czyli te, które w szerokim rozumieniu umożliwiają poznanie dziecka i jego środowiska;
- umiejętności modyfikacyjne, związane z analizą i samooceną własnej pracy;
- umiejętności dydaktyczne, obejmujące cały splot czynności, które są ściśle związane z przygotowaniem się nauczyciela do zajęć oraz z przebiegiem zajęć.

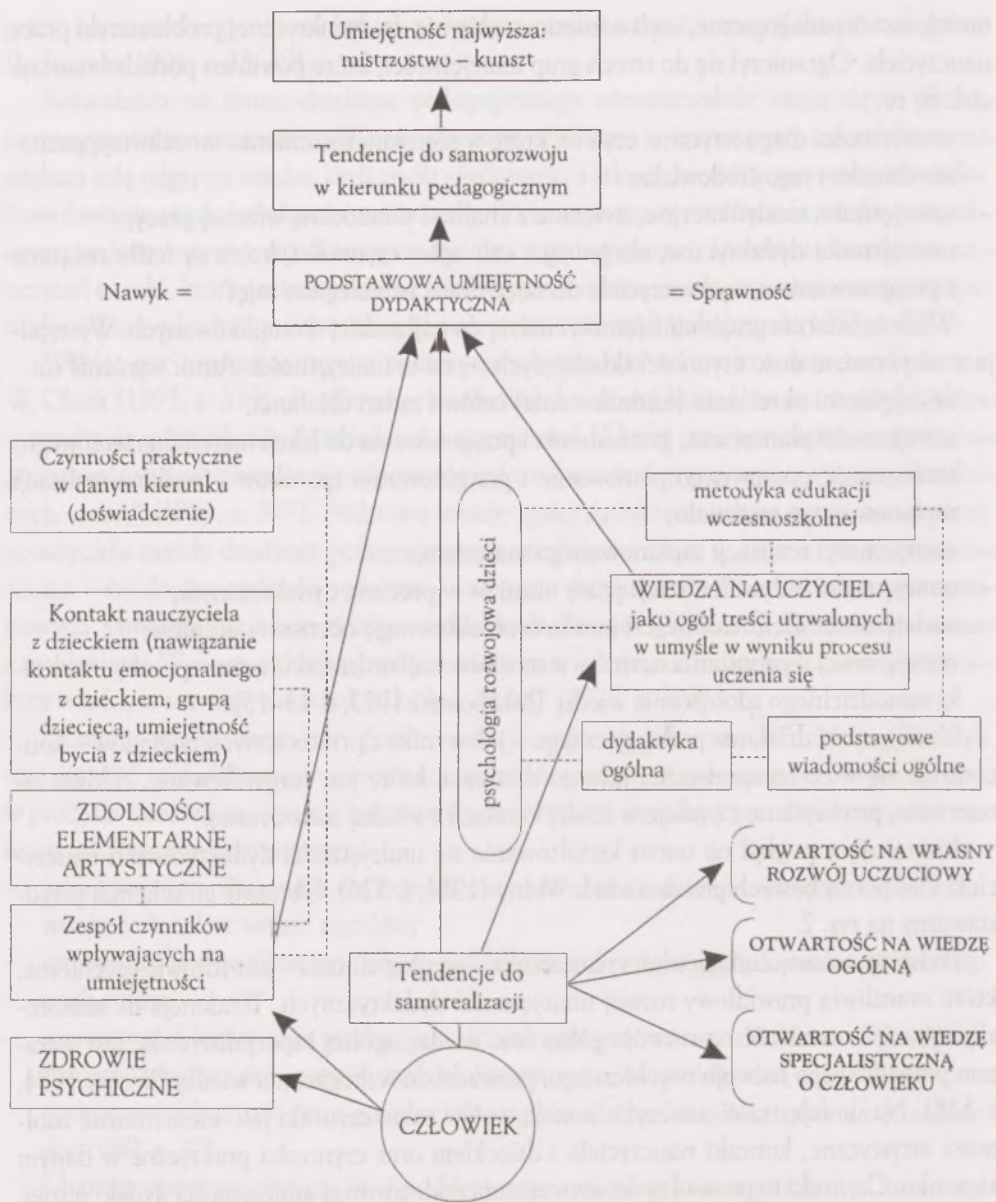
Właśnie ostatnia grupa umiejętności należy do najbardziej skomplikowanych. Występuje w niej bowiem dużo czynności składających się na te umiejętności. Autor wyróżnia tu:

- umiejętności określania (formułowania) celów i zadań działania;
- umiejętności planowania, gromadzenia i przygotowania do lekcji materiału rzeczowego;
- umiejętność poprawnego planowania i przygotowania sposobów i środków realizacji zaplanowanego materiału;
- umiejętności realizacji zaplanowanego materiału;
- umiejętności indywidualizacji pracy uczniów w procesie dydaktycznym;
- umiejętności wielostronnego i możliwie obiektywnego oceniania uczniów;
- umiejętności wyposażania uczniów w możliwie najbardziej skuteczne sposoby i techniki samodzielnego zdobywania wiedzy (Jakóbowski 1973, s. 13–15).

Umiejętność działania pedagogicznego – jak wynika z przytoczonych poglądów – koncentruje się więc na sprawności takiego działania, które jest zorganizowane, celowo zamierzone, przemyślane i istnieje w ścisłej korelacji z wiedzą metodyczną.

Interesujący pogląd na temat kształtowania się umiejętności dydaktycznych nauczyciela klas początkowych przedstawia I. Wolny (1984, s. 526). Obrazuje go schemat przedstawiony na rys. 2.

Podstawą rozwoju umiejętności nauczyciela – według autorki – jest zdrowie psychiczne, które umożliwia prawidłowy rozwój umiejętności dydaktycznych. Tendencja do samorealizacji, czyli otwartość na rozwój ogólny oraz wiedzę ogólną i specjalistyczną, jest wyrazem prawidłowego rozwoju psychicznego, prowadzi do wzbogacenia wiedzy (Wolny 1984, s. 526). Na umiejętności nauczyciela mają wpływ takie czynniki jak: elementarne zdolności artystyczne, kontakt nauczyciela z dzieckiem oraz czynności praktyczne w danym kierunku. Czynniki te prowadzą do wytworzenia podstawowej umiejętności dydaktycznej, która staje się elementem sprawności. Można więc przypuszczać, że cały zasób możliwości człowieka wywiera istotny wpływ na reprezentowany przez niego poziom umiejętności.

Rys. 2. Schemat kształtowania się umiejętności dydaktycznych nauczyciela klas początkowych (synteza teoretyczna)

Głównym źródłem wiedzy i kształtowania się umiejętności pedagogicznych jest sam nauczyciel, który oprócz dobrego i odpowiedniego wykształcenia systematycznie się doskonali. Pogłębiona wiedza pedagogiczna i psychologiczna oraz stała refleksja krytyczna dotycząca własnej pracy, pozwalają nauczycielowi nabywać coraz dokładniejszą i szerszą samowiedzę. Ułatwia mu ona regulowanie i kontrolowanie własnych zachowań, racjonalny dobór właściwych metod, form i środków nauczania (Waligórski 1993, s. 31). Taki pedagog potrafi formułować problemy, stawiać trafną diagnozę, weryfikować ją w toku poszerzonych studiów i modyfikowania własnej praktyki. Staje się nauczycielem twórczym. „Twórcze zachowania nauczyciela są jego podstawowymi obowiązkami, zaś prawo do twórczości, eksperymentowania, prawem podstawowym. Pamiętać jednak trzeba o tym, że nie może to być twórczość za wszelką cenę, bez względu na koszty i rezultaty. Dobro dziecka powinno stanowić zawsze ostateczne kryterium wszelkich innowacji (Król, Pielachowski 1995, s. 9–12).

Kwalifikacje zawodowo-pedagogiczne pojmujemy jako wiedzę i umiejętności pedagogiczne wspólne dla wszystkich nauczycieli, lecz specyficznie przejawiające się w swoistości specjalizacji zawodowej (Woroniecki 1990, s. 19). Tradycyjnie istotę kwalifikacji nauczycielskich wywodzono z funkcji szkoły: dydaktycznej, opiekuńczej i wychowawczej. Konsekwencją takiego nastawienia jest tzw. trójjedyna formuła kwalifikacji nauczyciela, w myśl której powinien on spełniać swe obowiązki w dziedzinie nauczania (wzorowy dydaktyk) oraz opieki i wychowania (wzorowy wychowawca). W praktyce jednak jest to bardzo rzadko osiąganane. Większość nauczycieli identyfikuje się z rolą dydaktyka, a więc przekaziciela wiedzy (Balicki 1991, s. 25–26).

Kwalifikacjami zawodowymi W. Okoń określa zakres i jakość przygotowania niezbędnego do wykonywania jakiegoś zawodu. Na kwalifikacje składają się następujące czynniki: poziom wykształcenia ogólnego, wiedza zawodowa, umiejętności zawodowe, a zwłaszcza stopień wprawy oraz umiejętności organizowania i usprawniania pracy, uzdolnienia i zainteresowania zawodowe. Oprócz tego na jakość kwalifikacji wpływają kwalifikacje społeczno-moralne pracownika oraz jego właściwości fizyczno-zdrowotne (Okoń 1995, s. 146).

Specyfiką kwalifikacji zawodowej nauczyciela jest niepowtarzalny i indywidualny charakter sytuacji i działań dydaktyczno-wychowawczych. Biorąc to pod uwagę wyróżniamy kwalifikacje teoretyczne i praktyczne. Teoretyczne obejmują system wiedzy naukowej (pojęć, praw, teorii) o warunkach i ogólnych celach, treściach, metodach i środkach wychowania i nauczania, natomiast praktyczne dotyczą indywidualnych i niepowtarzalnych sposobów działań adekwatnych do tego typu sytuacji dydaktyczno-wychowawczych (Woroniecki 1990, s. 23–24).

Przez rozwój zawodowy należy rozumieć zmiany o charakterze progresywnym, ukierunkowane na optymalizację sposobów pełnienia roli zawodowej. Zmiany te dotyczą wiedzy przedmiotowej, psychologicznej i pedagogicznej, wzrostu umiejętności dydaktycznych,

metodologicznych i interpersonalnych oraz umiejętności obiektywnej samooceny i samokształcenia. Ważnymi elementami rozwoju nauczyciela są:

1. Stan jego wiadomości, umiejętności i sprawności.
2. Prezentowana przez niego postawa we wszystkich jej aspektach, to jest poznawczym, działaniowym i emocjonalno-motywacyjnym.
3. Wewnątrzszkolne warunki pracy, a wśród nich głównie:
 - a) system sprawowanej nad nim opieki,
 - b) rodzaj i zakres realizowanych przez niego zadań zawodowych,
 - c) stosowane sposoby pobudzania go do pracy, w tym m. in. rodzaj i formy kontroli i oceny całokształtu jego działalności oraz inne środki realizacji jego potrzeb zawodowych,
 - d) organizacja działalności zespołowej w szkole w tym przede wszystkim istniejący system pracy rady pedagogicznej.
4. Zewnętrzne, pozaszkolne uwarunkowania funkcjonowania zawodowego, w tym m.in. system doskonalenia zawodowego, możliwość upowszechniania własnych doświadczeń, system plac, świadczeń socjalnych i inne (Waligórski 1993, s. 28).

W rozwoju zawodowym nauczyciela wyodrębnić można cztery fazy, ściśle ze sobą powiązane, a niekiedy współwystępujące: fazę wzorów metodycznych, fazę krytycznej refleksji, fazę samokontroli i fazę twórczą. W fazie wzorów metodycznych nauczyciel, pragnąc lepiej pracować poszukuje gotowych wytycznych i opracowań, głównie o charakterze metodycznym. Odnosi się to zwłaszcza do nauczycieli o małym stażu i bez wymaganych kwalifikacji merytoryczno-pedagogicznych, w których dominują potrzeby adaptacyjne. Wzrost wiedzy ogólnej a zwłaszcza pedagogicznej nauczyciela, stanowi podstawę do krytycznej refleksji nad własną pracą, do wzrostu poziomu sprawności pedagogicznych. Wyniki badań wykazały, że te dwa procesy są szybsze u nauczycieli z wykształceniem wyższym.

Jednym z głównych składników kwalifikacji zawodowych nauczycieli jest wiedza uzyskana na drodze kształcenia w uczelniach i szkołach przygotowujących do pracy pedagogicznej. Wiedzę, którą nauczyciel ma opanować, stanowią treści nauczania danego przedmiotu, informacje i umiejętności wchodzące w podstawowy dorobek naukowy danej dyscypliny, psychologiczno-pedagogiczne prawidłowości rozwoju osobowości oraz działalności dydaktyczno-wychowawczej. Wiedza spełnia więc podstawową rolę w przydatności zawodowej nauczycieli, jak również stanowi podstawę umiejętności pedagogicznych, które są rozwijane w toku długotrwałej praktyki i systematycznie nabywanego doświadczenia.

W epoce zmiennej rzeczywistości żadna szkoła nie może przygotować w pełni swoich absolwentów do wykonywania zadań, które przyniesie dzień jutrzejszy. Natomiast każda może i powinna starać się wyposażyć ich w takie wiadomości i umiejętności, wytworzyć takie ich postawy, aby chcieli i mogli zdobyć się na wysiłek dalszego, ustawicznego kształcenia. Tego wymaga bowiem współczesna szkoła.

Zdecydowana większość nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej preferuje pokazowe zajęcia lekcyjne jako formę zajęć podnoszących ich kwalifikacje zawodowe. Celowym więc wydaje się organizowanie tego typu zajęć w ramach koleżeńskich zajęć pokazowych. U kandydatów na przyszłych nauczycieli kształtować należy umiejętności i postawy samokształceniowe niezbędne dla doskonalenia się w zawodzie nauczyciela. Niezbędne wydaje się także odbudowanie różnych form dokształcania i doskonalenia nauczycieli, jak też tworzenie form nowych, dostosowanych do potrzeb i zadań nowoczesnej szkoły. Nie ulega bowiem wątpliwości, że warunkiem powodzenia w procesie modernizacji pracy szkoły jest nauczyciel, który musi być do tej działalności należycie przygotowany zarówno pod względem merytorycznym, jak i osobowościowym. W celu wyeliminowania przyczyn niezadawalającego stanu osiągnięć w nauce przeciętnego ucznia w edukacji wczesnoszkolnej, należy położyć nacisk na ścisłą współpracę wychowawcy z rodzicami oraz odpowiednią ich pedagogizację.

Literatura

- Balicki M. (1991), *Kwalifikacje nauczycieli – rzeczywistość i potrzeby*, Studia Pedagogiczne, t. VI, WSP Bydgoszcz
- Cackowska M. (1980), *Zasady efektywnej organizacji procesu dydaktyczno-wychowawczego w klasach początkowych*, „Życie Szkoły”, nr 6
- Jakóbcowski J. (1973), *O sprawności pracy pedagogicznej początkujących nauczycieli*, WSP Bydgoszcz
- Jodłowska B. (1991), *Start – szok zawodowy – twórcza praca nauczyciela klas początkowych*, WSiP, Warszawa
- Król I., Pielachowski J. (1995), *Nauczyciel i jego warsztat pracy*, Poznań
- Maciaszek M. (1965), *Kształtowanie umiejętności dydaktycznych nauczyciela*, PWN Warszawa
- Mysłakowski Z. (1971), *Cechy osobowościowe sprzyjające sprawności wychowania*, PZWS Warszawa
- Nawroczyński B. (1961), *Zasady nauczania*, Wrocław – Warszawa – Kraków
- Nowacki J. (1985), *Nauczyciel nauczania początkowego*, „Życie Szkoły”, nr 1
- Okoń W. (1995), *Nowy słownik pedagogiczny*, Żak Warszawa
- Okoń W. (1995), *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, PWN Warszawa
- Okoń W. (1970), *Zarys dydaktyki ogólnej*, PZWS Warszawa
- Ratajczak Z. (1987), *Wiedza i umiejętności pedagogiczne nauczycieli*, IKN Warszawa
- Waligórski K. (1993), *Rozwój zawodowy nauczyciela*, Studia Pedagogiczne, z. 26, WSP Bydgoszcz

- Wolny I. (1984), *Umiejętności dydaktyczne nauczyciela klas początkowych*, „Życie Szkoły”, nr 10
- Woroniecki Z. (1990), *Teoretyczno-praktyczny charakter kwalifikacji nauczycieli*, *Rocznik Pedagogiczny*, nr 5–6